

KUTADGU BİLİG’DE AYET OLARAK DÜŞÜNÜLEN İBARELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation of the Phrases Associated with the Verses in Kutadgu Bilig

Mehmet Vefa NALBANT*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 81-95

Öz: 11. yüzyılın Türk kültür tarihi için en önemli eserlerinden biri şüphesizdir ki Kutadgu Bilig’dir. Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihinde İslamiyet’in resmi din olarak kabul edilmesiyle gerçekleşen sosyal ortamın ürünüdür. Bilim insanları Kutadgu Bilig’in hangi kaynak ve kültürlerin etkisi altında yazıldığını uzun yıllardan beri tartışmaktadırlar. Bu kaynak ve kültürlerin bazıları çok belirgin bir biçimde esere yansımışken bazıları ise daha örtülü olarak kalmıştır. Eserde İslam kültürünün etkisi ise açık olarak tespit edilebilmektedir. Özellikle kutsal kitaptan alınmış ayetler ve peygambere ait hadisler İslami kültürün etkisini göstermektedir. Bununla birlikte Kutadgu Bilig’de yer alan ve farklı bilimsel çalışmalarda ayetlerle ilişkilendirilen beyit sayısı sanıldığı kadar çok değildir. Bu değerlendirmenin ispatı için çalışmamızda kurucu yapı sentaksının yöntemlerinden farklı bir şekilde yararlanılmıştır. Sonuç olarak Kutadgu Bilig’de ayetlerle ilişkilendirilen beyitlerin bu ayetlerle ilgisinin olup olmadığı belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, Kur’an Tercümelere, Ayet, Karahanlı Türkçesi

Abstract: The most important work of the 11th century for Turkish cultural history is undoubtedly Kutadgu Bilig is a product of the environment created by the social changes that took place in the Turkish cultural world, which was realized by the acceptance of Islam as the official religion. Scientists have been discussing for many years what sources and cultures under which Kutadgu Bilig was written. Some of these resources and cultures have been reflected in the work very clearly, while others have remained more veiled. Islamic culture can be clearly identified in the work. Especially the verses taken from the holy book and the hadiths of the prophet show the effect of Islamic culture. However, the number of couplets in Kutadgu Bilig, which is associated with verses in different scientific studies, is not as many as it might seem. In order to prove this evaluation, the methods of constitutive structural syntax were used in a different way. As a result, it was determined whether the couplets associated with the verses in Kutadgu Bilig are related to these verses.

Keywords: Kutadgu Bilig, Translations of Qur’an, Verses, Qarakhanid Turkish.

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli / TÜRKİYE. vnalbant@gmail.com. ORCID:0000 0001 6987 5259, Gönderim Tarihi: 19.09.2019/Kabul Tarihi: 30.10.2019

0. Giriş

İslamî Türk edebiyatının ilk eserlerinden kabul edilen Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib'in eserini yazarken yararlandığı kaynaklar ve kültürler üzerine bugüne kadar birçok şey söylenmiştir. Yunan düşüncesinin ve bu arada Aristo ve Eflatun'un etkisi eserde gizlenmemiş, Yusuf tarafından açıkça ifade edilmiştir. Budizm'in etkisi ise Ogdurmuş'un kişiliği üzerinden gündeme getirilmiş (Çağatay, 1967) fakat bu etkinin olup olmadığı hususu günümüze varıncaya kadar tartışıla gelmiştir. Kutadgu Bilig'deki İran etkisini ise, daha çok Eski İran Türk ilişkileri üzerinden yakalamak mümkün olabilmektedir. Türklerin İslamiyet'i İranlılar ve ilk olarak Farsça İslam kaynakları üzerinden okumaları dolayısıyla İran kültürü ile ikinci ilişki seviyesi İslamiyet üzerinden olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in Karahanlılar zamanında yapılan ilk Kur'an tercümelerinin bir kısmı Arapçadan Farsçaya yapılmış tercüme örnek alınarak ortaya konmuş üç dilli tercümelemdir. Kutadgu Bilig'de İslamiyet'in getirmiş olduğu iklimin bütün özellikleri hissedilmektedir. Eserin oluşturuluşu bile İslami eserlerdeki diziliş uygundur. Mensur ve manzum mukaddime, Tanrıya övgü ve yalvarma, Peygambere ve dört halifeye övgü, bahar tasviri ve devamında han için yazılmış kaside bu diziliş açıkça göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in söz varlığı da yeni kabul edilen dinin etkilerini göstermektedir. Esere girmiş Arapça ve Farsça sözcük oranları % 2-3 civarındadır. Tevhit ve münacat bölümlerindeki yabancı sözcüklerin oranı da bundan farklı değildir. Bu bölümlerdeki toplam yabancı sözcük sayısı 358 olup oranı ise yalnızca % 3,35'tir (Eker, 2006: 106).

Söz varlığında aksi gözlemlense bile Kutadgu Bilig'in Kur'an-ı Kerim'den etkilendiği ve ilham aldığı açıkça görülebilir. Kutadgu Bilig İslamiyet'e ilişkin birçok bilgiyle doludur. Fakat direkt bir İslamî kaynağa atıfta bulunulmamıştır. Kutadgu Bilig çeviri ve imalar yolu ile bu kaynaklara dayalıdır.

Yusuf İran-İslam geleneğine ve ideallerine İç Asya Türk edebî kültürünün bir parçası olarak yeni bir ev yapmak hedefindedir (Dankoff, 1983: 16-18). Yusuf'un Kur'an'dan yararlandığı ve ayet çevirileri yaptığı açıktır. Giriş bölümünde görülen İslamî söylem onun İslam dininin ibadet ve inançla ilgili konularına hâkim olduğunu, Kur'an'ı çok iyi anladığını gösterir (Eker, 2006:106). Bununla birlikte Yusuf'un Kuran-ı Kerim'den ne kadar yararlandığı, Kur'an'dan aldığı ayetlerden çeviri yaparken hangi kaynakları kullandığı, yaptığı ayet çevirilerinin Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirileriyle uygunluğunun bulunup bulunmadığı, kelimeleri kibar veya nasihat olabilecek bazı beyitlerin anlamca ayetlere yaklaşımları nedeniyle ayet çevirisi olup olmadıkları sorgulanmamıştır.

Bu çalışmada daha önce, Ersoylu (1981), Kara (1990) ve Eker (1996) tarafından işlenen ve ayet oldukları ortaya konmaya çalışılan KB beyitleri Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümeleriyle karşılaştırılacak, yapısal tahlilin çevre ve çekirdek denilen iki ölçütüyle, kurucu yapı sentaksının bazı özelliklerinden yararlanılarak söz varlığı bakımından uygunlukları araştırılacaktır.

1. Yapısalcı İncelemede Çevre, Çekirdek Ve Kurucu Yapı Sentaksı

Ferninand de Saussure tarafından ölçütleri konulan yapısalcı dil bilim incelemelerinin en önemli yapı taşı *en küçük çiftler ve segmentler elde ederek başlayan ve giderek tekrarlanan segmentleme ve sınıflamada mevcut bir bütün süreç, bütün ses, bütün kelime ve cümle sahaları üzerinde sistemi ve dilin yapısını çıkarmak* (Hundsnerscher vd., 1983:83) olarak belirlenmiştir. Bu tahlil metodunun en önemli aşaması en küçük çift teşkilidir. Bununla, bütün metnin mümkün merteye birbirinden farklı metin bölümlerine ayrılması kast edilir.

Anna holt ein Glas /Busch (Anne bir bardak/çalı tutar: Anne tutar (çevre) çalı/ bardak (çekirdek))

Çevre Çekirdek

Örnekten de anlaşılacağı gibi metnin farklı yerlerinde bulunan ve sintagmada bir değişikliğe neden olmayan öğeler çevre olarak anılmış, paradigmada değişkenlik gösterip sintagmada birbirinin yerini alabilecek öğeler ise çekirdek olarak değerlendirilmiştir (Hundsnerscher vd., 1983:83). Çalışmamızda biz bu süreci tersten işletmek yoluyla kullanacağız. Yani ayetin konusu etrafında ibareler belirlenip bu ibareleri oluşturan söz varlığının karşılaştırılmasına gidilecektir. Bu arada ayetin konusu etrafında benzerlikler çekirdek, bu çekirdek etrafında anlamı oluşturan söz varlığının diğer öğeleri ise çevre olarak değerlendirilecektir.

Yapısalcı cümle tahlili ölçütlerine göre cümle bir kuruluş, cümleyi ve cümleyi oluşturan kelime gruplarının her biriye kurucudur. Kurucular da tekrar bölünebilir. Bu esaslara göre cümle ancak başka cümlelerle karşılaştırılarak bölümlenebilir. Bu tahlil yönteminde kurucuları belirlemek için belli ölçütler vardır:

- Parçalar mümkün olduğu derecede bağımsız olmalıdır.
- Parçalar mümkün olduğunca pek çok çevrede kullanılabilir şekilde anlamlarını korumalıdır.
- Parçalar mümkün olduğunca birçok unsuru kapsayan bir kurucu sınıfın unsuru olmalıdır. (Hundsnerscher vd., 1983:127-159).

Yapısalcı dil bilimin bu yöntemini de biz çalışmamızda biraz farklılandırarak kullanmak yoluna gideceğiz. Bu yolla ayetlerdeki temel fikir kuruluş olarak değerlendirilecek, bunun etrafındaki oluşan fikirler ise kurucu yapılar olarak alınacaktır.

2. Kutadgu Bilig’de Ayetlerin Karahanlı Dönemi Kur’an Tercümeleriyle Karşılaştırılması

2.1. Besmele

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim (KB, 124)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen idi (KB, 1343)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tédi (KB, 3188)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tédi (3715)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tédi (3897)

Törütgen siz bir ugan idi atı birle bağırsak kamug tınlıglarka ruzi berigli mü'minlerni yarlıkagan (Kök, 2004, 1v/1, 1).

Başlarım Tañrı atı birle ruzi berigli yarlıkaglı (Ata, 2013: 64a/1, 33).

Teñri atı birle başlayur men üküş rahmetlig rahmeti lazım (Üşenmez, 2013: 91a/1, 226).

İdi atı birle kim andın özge idi yok bağırsak kim kullarıga ruzi berür bağışlaguçı kim ölüglerij yazukın yarlıkır (Usta, 2011: 19a/11, 86).

Kur'an'daki bismillâhi'r-rahmani'r-rahim ibaresinin Türkçeye çevirisi olan bu beyitlerde *bayat atı birle* ibaresi çekirdek görevindedir. Bu beyitler Arapça ibarenin bire bir çevirisidir. Kur'an çevirileriyle karşılaştırıldığında *Bayat/Teñri atı birle (sözüg) başla-* (bismillah) ifadelerinin birbiriyle örtüştüğü Rahman ve Rahim sıfatlarının ise farklı sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Çağatay'a göre *bayat atı birle* ibaresi bir besmele çevirisi değildir. "*KB'de mektup başlarında başlanan bayat atı birle gibi cümle ve konular da bundan sonra gelişen edebiyatta kullanılan besmele formülünün karşılığı olmadığını gösterir. Bunun gibi Tanrıya şükür olarak kullanılan törütting igittij bedütting mini ...gibi cümleler de İslamiyet'ten ziyade Budist formüllerine benzemektedir*" (Çağatay, 1967:45). Çağatay'ın bu ifadelerinin aksine bismelenin ilk kısmının çevirisinde 11. yüzyılda Türkler arasında ortak bir dil kullanıldığı, çevre ibarelerin çevirisinde ise Kur'an çevirilerinde yer yer Arapça sözcüklerin tercih edildiği söylenebilir. Budist Uygur tercüme geleneğinin yarattığı terim ve kavram dünyasından Karahanlıların ve bu arada Yusuf Has Hacib'in yararlanmasıysa gayet doğaldır.

2.2. Allah'ın Ol Emri

tilemiş tileki bolur bol tése
yoritur kazâsın ne erse kese (KB, 3729)

negü kolsa kolmış tilekin bulur
negüg bol tése ol tilemiş bolur (KB, 3901)

Kaçan kim tegürmek tilese bir işni bütünlükün kim ayur añar bolgıl tep bolur (Kök, 2004:14r/1, 13)

Bütünlükün aymakımız nerseke tilesemiz anı kim ayur miz añar bolgıl tep bolur (Kök, 198v/1, 194)

Bütünlükin kim aymakımız nerse kaçan tilesemiz anı kim ayur miz añar bolgıl tep bolur (Ata, 2013: 48b/12).

...İşni hakikat üze aytur añar bolgıl tep bolur (Üşenmez, 2013: 29a/1, 208)

Kutadgu Bilig’de yukarıda geçen iki beyit Nahl suresinin 40. ayeti ve Bakara suresinin 117. ayetiyle ilişkilendirilmiştir. Bu beyitlerin çekirdek ibaresi “O der olur’dur (*bol tise bolur*). Her iki beyitin çevresini oluşturan sözcükler birer tamamlayıcı olarak kullanılmış çevre ibarelerdir. KB’de bile iki beyiti oluşturan çevre ibareler farklılık göstermektedir. İlk beyitin birinci dizesinde yer alan çekirdek ibare ile ikinci beyitin ikinci dizesinde yer alan çekirdek ibare *bol tise bolur* sözcükleriyle kurulmuştur. Her iki çekirdek ibarede örtüşen diğer sözcük *tile-* ve *tilek* sözcükleridir. Bu iki sözcük çekirdekle ilgili olan fakat ayrılabilen sözcüklerdir. Kur’an tercümeleleriyle karşılaştırıldığında *bolgıl tep bolur* ifadesinin ortak olduğu ve KB ile de ayetin aynı şekilde tercüme edildiği görülür. Besmele’de de saptandığı gibi kısa ve en temel ayetler konusunda ortak bir ifade yöntemi ve sözcük tercihi yapıldığı görülmektedir. Çevreyi oluşturan sözcük ve ibareler içinde uygunluk gösteren tek sözcük *tile-* filidir.

2.3. Cahillerden Uzak Durma

biligsiz bile hiç sözüm yok meniñ
ay bilge özüm uş tapugçı senin (KB, 203)

biligsizni artuk yakın tutmagu
yakın tutsa şeksiz kılır kılmagu (KB, 4450)

biligsizke yakma özüñni tutun
özin tutguçı er tirildi kutun (KB, 4452)

biligsiz kişidin yırak tur teze
biligsiz sözi kılkı barça otun (KB, 4453)

Tutgıl keçürmekni fermanlagıl bilmekni yüz ewürgil biligsizlerdin (Kök, 2004: 131r/1, 125)

Tutgıl keçürmekni fermanlagıl bilmekni yüz ewürgil cahillerdin biligsizlerdin ((Ata, 2013: 60b/1, 28)

KB’deki beyitler Araf suresinin 199. ayetiyle ilgili görülmektedir. KB’de “cahillerden uzak durmak/yakınlaşmamak” ibaresi *biligsizni yırak tut/tur*, *biligsiz kişidin yıra*, *biligsizke yakma* ibareleriyle karşılanmıştır. Kur’an çevirilerinde aynı ibare *yüz ewürgil biligsizlerdin/cahillerdin* şeklinde karşılanmıştır. Bu çekirdek ibare etrafındaki çevre ibarelerle Kur’an çevirilerinin söz varlığı birbiriyle örtüşürken Kutadgu Bilig’in çevre ibareleriyle uygunluk göstermediği görülmektedir. KB’deki bu beyitlerin Kur’an’daki ayetlerin çevirisi veya buradan ilham almış beyitler olduğunu düşünmemektediriz. Bu beyitler genel geçer öğüt ve kurallardan hareketle kaleme alınmış olmalıdır. Çevre ve çekirdek ibarelerin söz varlığı Kur’an tercümeleleriyle *biligsiz* sözcüğü dışında bir ortaklık içermemektedir.

2.4. Dünya Hayatı

oyun sakışı ol bu dünyâ işi (KB, 5927)
adakin tilese bérür bu başı

bu dünyâ işi kör oyun ol oyun
oyunka katılma nerec bu oyun (KB, 5930)

Bilgi esiz yavuz ol kim yüderler emes yakınrak tiriglik meğer oyun satu (Kök, 2004: 98r/1, 92).

Bütünlükün yakın tiriglik oyun turur efsus turur (Ünlü, 2004: 375v/1, 197).

Bilişler kim bu ajun tirigliki oyun turur (Ünlü, 2004: 388v/1, 223).

Bütünlükün yakın tiriglik hem oyun yime efsus turur (Ata, 2013: 24a/1, 37)

Biliş hakikatda bu dünya oyun dünyası turur takı külütgü bezek turur (Usta, 2011: 74b, 168)

KB'deki beyitler En'am 32. ve 64., Muhammed 36. ve Hadid 20. ayetlerle ilişkili görölmüştür. KB'nin Kur'an'la ilgisi üzerinde yapılan çalışmalarda çekirdek ibare "dünya hayatı" olarak alınmıştır. Oysa ki asıl ifade edilmek istenen "dünya hayatının boş ve aldatıcı bir hayal/oyun" olduğudur. Gerek KB'de gerekse de Kur'an tercümelerinde ayetin aslına uygun olarak dünya hayatının aldatıcı ve boş olduğu dile getirilmiştir. Bizim ölçütümüze göre çekirdek ibare *dünya (işi) oyun sakış/satu*'dur. KB'de çevreyi oluşturan ibarelerde de belirgin sözcük yine *oyun*'dur. Bu ayet Kur'an çevirileriyle KB'de *dünya/tiriglik oyun ol/turur* şeklinde ortak bir şekilde tercüme edilmiştir. Bu ayetin KB'de Kur'an'daki ilgili ayetin çevirisi olduğunu söylemek mümkündür.

2.5. Günah-Allah'ın Rahmeti

bu keñ dünyâ özke küçün kılma tar
yazuklug kuliña bayat fazlı bar (KB, 3649)

yazukum üküş tép umiñ kesmegü
tapugka inanıp tapug yasmagu (KB, 3674)

yana men idimdin umiñ kesmedim
yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim (KB, 5122)

Aygıl ey meniş kullarım anlar kim teñde keçtiler özleri üze nevmid bolmañlar
Tañrıñ rahmetidin ol Tañrı örter yazuklarını kamug bütünlükün ol örtgen
yarlıkagan. (Ata, 2013: 8a/1, 9a/1, 107).

Aygıl meniş kullarım anlar kim teñdin keçtiler özleri üze nevmid bolmañlar Tañrı
rahmetidin bütünlükün ol Tañrı yarlıkar yazuklarını yumkı ol turur yazuk örtgen
yarlıkagan (Ünlü, 2004: 339v/1, 161).

Bu beyitlerde çekirdek ibare günahlardan dolayı Allah'ın rahmetinden umut kesmemektir (*İdi(m)din umiñ kesme-*). KB'den alınmış beyitlerin ilkinde ne çekirdek

ne de çevre bakımından söz konusu çekirdek ibareyle bir uygunluk görülmemektedir. Bu nedenle ilk beyiti Kur’an’dan bir çeviri olarak değerlendirmek mümkün değildir. Sonraki beyitlerde ise *yazukum üküş tēp umunç kesmegü ve idimdin umunç kesmedim*... *yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim* ibareleri neredeyse birebir aynıdır. Kur’an tercümelerinde ise bir iki sözcük dışında farklı sözcüklerle çekirdek ibarenin çevrildiği görülmektedir. *Yazuk, yarlıkaglı/yarlıkagan* sözcükleri gerek KB gerekse Kur’an çevirilerinde çevre ibarenin ortak sözcükleridir. KB’deki ilk beyit dışındaki beyitler Kur’an’daki söz konusu ayetlerin çevirisidir.

2.6. Her Şeyin Faniliği

KB’de yer alan beyitler Rahman suresinin 26. ayetiyle ilişkili tutulmuştur. Ayet “veryüzünde olan ne varsa fanidir” şeklindedir.

kayu kim tugar erse ölgü kerek

kayu neñ agar erse ilgü kerek (KB, 1086)

Barçaları bar kim yer üze alkinçı turur (Ünlü, 2004: 392v/1, 216)

Ve ne kim yer üzre boldaçı turur helak bolgusu turur (Usta, 2011: 65a/11, 156)

Bu konu başlığındaki ne çekirdek ne de çevre ibarelerin hiçbiri birbiriyle uygunluk göstermemektedir. KB’deki beyitin ikinci kısmı bir atasözü değerindedir. Beyitin ilk dizesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. İkinci dize Arapçadaki “yükselen alçalır alçalan yükselir” يرتفع تنازلي، تصاعدي يرتفع anlamındaki kelam-ı kibarla da birebir uygunluk gösterir.

2.7. İçki

Maide suresinin 90. ve 91. ayetlerinin tercümesi olarak değerlendirilen beyitlerdir.

bor içme fesâddın yırak tur tez e

bu kaç neñ yorır tutçı beglik buza (KB, 1434)

bor içme aya borçı boguzı kulı

bor içse açıldı çıgaylık yolu (KB, 2096)

bor içme fesâdka katılma yıra

bu iki buzar karşı ordu tura (KB, 5263)

Ay anlar kim bar bor atgu oyun tañrıda adınkı tapungular oyunlar arıgsız turur yek işindin sıyardın turuñlar... (Kök, 2004: 91r/1, 91v/1, 85)

... bor içinde oynagu oyunlar içinde yığar silerni tañrı yadındın namazdın (Kök, 2004: 91r/1, 91v/1, 85)

... hakikat üze hamr takı kımar takı bütler takı kımar okları arıgsız iblis ‘amellerindin (Üşenmez, 2013: 205b/1, 260)

Ayetin içeriği içki içmemek ve kumar oynamamak üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla çekirdek ibareyi *bor içme-* ve *oyun/kumar (okları)* olarak kurmak gerekir. Gerek KB’de gerekse Kur’an tercümelelerinde *bor içme-/bor atgu* ifadeleri ortaklaşmakla birlikte bunlar dışındaki ifadelerin hiçbirinde bir uygunluk bulunmamaktadır. KB’deki beyitlerin ayetle de bir bağlantısı bulunmamaktadır. Kur’an tercümelelerinde ise çekirdek ibare ve çevre ibareler ortaktır. KB’de yer alan *bor içme* ifadesi İslamî bir temele dayanmakla birlikte bir ayetin çevirisi değildir.

2.8. İnsan- Acizlik

KB’de aşağıda yer alan beyitlerin Nisa suresi 28.’de yer alan “Allah sizin (sorumluluk yükünüzü) hafifletmek ister, insan zaten zayıf olarak yaratılmıştır” ayetinin çevirisi olduğu savunulmuştur.

tutup çaldı yérke ağır ig kelip
töşekke kirip yattı muñluğ ulıp (KB, 1056)

ne muñluğ-turur bu apa oğlanı
tilek teg bulumaz tiriglik küni (KB, 1122)

ne muñlug-turur körse yalıñuk özi
yorırda yiter atı keshür sözi (KB, 1528)

apa oğlanın körse muñlug tığü
bütün kün tirer neñ bulumaz yégü (KB, 1732)

neteg tapnuğay-men bu ol çin sözüüm
ayâ meñü muñsuz bu muñlug özüm (KB, 3055)

ne muñlug-turur körse yalıñuk özi
sewinçi az ol barça kadgu tözi (KB, 6199)

Tileyür tañrı kim yünül kılmak silerdin yaratıldı kişiler kewrek (Kök, 2004: 62r/1, 57)

Tileyür tañrı kim yünül kılsa sizdin yaratıldı ademi küçsüz (Ata, 2013: 6a/1, 26)

Tileyür tañrı kim yünül kılsa sizdin takı yaratıldı kişi za’if (Üşenmez, 2013: 155b/1, 246)

Apa oğlanı/yalıñuk özi muñlug turur ibaresi KB’deki beyitlerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu çekirdek ibare etrafındaki çevre ifadelerin hiçbirinde ise bir ortaklık görülmez. Kur’an çevirilerinde de çekirdek ibare *kişi(ler) kewrek/küçsüz/za’if yaratıldı* şeklinde kurulmuştur. Çeviri söz varlığı bakımından KB ile Kur’an çevirilerinin birbirini tutmadığı görülür. KB’deki beyitlerin gerek ayetle gerekse ayetlerin Türkçe tercümelerini bulunduran tercümelemlerle bir bağı tespit edilememektedir. *Apa oğlanı/yalıñuk özi muñlug turur* ibaresini insanlık için genel bir kuralın KB’de Yusuf Has Hacıp tarafından da dillendirilmesi olarak görmek gerekir.

2.9. İnsanın Gücü

Bakara suresinin 286. ayetinde şöyle buyurulmaktadır: “Allah kimseyi gücünden fazlasıyla sorumlu tutmaz”. Aşağıda yer alan beyitler bu ayetin çevirisi olarak değerlendirilmiştir.

küçüne teñeşi yüdürgil yükün
ayıtğay seniñdin bayat erkligin (KB, 4528)

ayı artuk emgek tegürme añar
bayat ol saña hasmı andın sınar (KB, 4529)

...İdimiz yüklemegil biziñ üze ağır yükni neteg kim yükledin añlar üze kim bizdin
aşnu. İdimiz takı yüklemegil bizke anı kim yok küç bizke anıñ birle...

Bubeyitlerin Kur’an ve Kur’an tercümelerinin diliyle bir ortaklığı bulunmamaktadır. Bu ayetten çıkarılan ve insanın gücüyle ilgili ibarelerle KB’de dile getirilen insanın gücüyle ilgili ibareler aynı değildir. Kur’an’da Allah’ın insana gücünden fazla yük yüklediğinden söz edilirken, KB’de hanın yönettiği kitlelere ve emri altında bulunanlara gücünün üstünde yük yüklememesi söz konusu edilmiştir. Yük sözcüğü dışında Kur’an tercümeleleri ile KB arasında ortak sözcük bulunmamaktadır. *Yüdürmek* sözcüğünün de *yüklemek* ile eş değerliğinin söz konusu olduğu düşünülürse söz varlığı açısından iki sözcüğün ortak olduğu görülmektedir.

2.10. İyilik

kalı edgü bolmak tilese özün
yori edgülük kıl kesildi sözüñ (KB, 227)

yori edgülük kıl ay edgü kişi
itiglig bolur tutçı edgü işi (KB, 345)

bu edgü tilegli negü tér eşit
kamuğ edgülük kıl özünke iş it (KB, 914)

isiz kılsa isiz yanıtı ökünç
usa edgülük kıl isizke öcün (KB, 929)

kamug edgülük kıl isizdin yıra
kamug edgü kelgey sen oldur tur a (KB, 1296)

kişi yası kolma özün kılma yas
neçe edgülük kıl havâ arzû bas (KB, 1315)

Ayrıca, 1508, 5088, 5249, 5254, 5306, 5744. beyitlerde de aynı konu işlenmiştir. Yok yodunlukka edgülük kılıñlar bütünkülün Tañrı sewer ol edgülük kılığılarnı (Kök, 2004: 23r/1, 21)

Bütünlükün Tanı anlar birle kim saklandılar anlar birle kim edgünlük kılığlılar (Kök, 2004: 205v/1, 202)

Takı harç kılığlar Teñri yolında takı kemişmeñ eligleriñizni yokalmaga körlüglük kılığ hakikat üze Teñri süwer körküglük kılğanlarını (Üşenmez, 2013: 54a/1, 55b/1, 215)

KB’de yer alan ve iyilik konusunu işleyen beyitler Bakara 195. ve Nahl 128. ayetleriyle ilişkili tutulmuştur. Beyitler ve Kur’an çevirilerindeki çekirdek ibare (*kamug*) *edgünlük kul-*’dır. Bu ortak ibareye rağmen çevreyi oluşturan ibareler tamamen farklıdır. KB’deki ortak beyitler çekirdek ibarenin aynılığına rağmen bir ayet tercümesi veya oradan ilham alınmış sayılamaz. İyilik yapmak bütün ilahî ve beşerî dinler yanında genel olarak insanlığın ortak değeridir. Adalet, akıl, akıbet, erdem gibi konulara övgü içeren bir eserin iyilik gibi bir temel kavramı içermemesi, Yusuf’un bu konuda kendi bulunduğu kültür dairesinin görüşlerine kendi kaleminden yer vermemesi düşülemez. Bu bakımdan bu beyitleri bir tercüme değil ortak bir değerin esere yansımaları olarak değerlendirmek gerekir.

2.11. Kâfirlerle Savaşırken Ölmek

bu kâfir için tut er at sü tolum
ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm (KB, 5485)

Aymañlar añar kim öldürülür tañrı yolı içinde
ölügler tep yok kim tirigler yok kim tutmas siler (Kök, 2004: 18r/1, 17)

Takı aymañ ol kim ersege kim öldürülür Teñri yolında ölügler tip tirigler turur takı ançası bar bilmezsiniz (Ata, 2013: 40b/1, 211)

KB’de yer alan bu beyit “Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin hayır onlar diridirler ancak siz bilmezsiniz” anlamına gelen Bakara suresinin 154. ayetinin çevirisi olarak görülmüştür.

Bu beyit ayetin birebir çevirisidir. Beyitteki çekirdek ibare *ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm*’dür (Kâfirlerle savaşırken ölen ölü değildir). Küfür ve küfürle mücadele kavramı İslamiyet’e hasır. Bu kavram Kur’an’dan kaynağını alarak KB’de kendine yer bulmuştur.

2.12. Kişinin Kendine Zarar Vermemesi

körürde küyürme özüñni küçün
özüñ otka atma bu dünyâ için (KB, 3624)

özüñ otka atma kişiler için
özüñni küyürme körürde küçün (KB, 5166)

Bakara suresi 195. ayetinin “ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın” kısmıyla ilişkilendirilmiş yukarıdaki beyitlerde “*küyürme özüñni küçün*” çekirdek ibaredir. Bu çekirdek ibare ayetin ilgili kısmının birebir çevirisidir.

2.13. Kötülüğe Karşı İyilik Ve Affetme

irig sözke yumşak yanut kılsa öz
açığ sözleseler süçig tulsâ söz (KB, 3426)

kişi yüki yüdse yüdürmese yük
cefâ kılsalar bu vefâ kılsa şük (KB, 2427)

apañ belgürtse siler edgülükni azu yaşursa siler anı azu keçürse siler esizlikdin
bütünlükün tañrı erür keçürgen ugan (Kök, 2004: 75v/1-76r/1, 71)

kim serinse yme örtse çın ol kamug işlerde edgürek (Ünlü, 2004: 356r/1, 178)

Kim kim serse keçürse ol işlerniñ üstüvârındın turur (Ata, 2013: 28b/1, 36)

Eger aşkara kılsañız yahşılıknı örtseñiz anı keçürseñiz yawuzlukdın hakikat üze
Teñri erdi afv kılgan yarahlıg (Üşenmez, 2013: 194a/1, 257)

Nisa 149. ve Şura 43. ayetlerle ilişkilendirilmiş yukardaki beyitlerin hiçbirinde ortak bir çekirdek ibare bulunmamıştır. Birinci beyitte kaba/kötü söze yumuşak/tatlı cevap vermek, ikinci beyitte cefa kılmaya karşılık vefalı davranmak ibareleri kötülüğe karşı iyilik yapmak ve affetme çekirdek ibareleriyle ortak görülmüştür. Bu ibareleri oluşturan KB ve Kur’an tercümeleminin ne çekirdek ne de çevre ibarelerinin söz varlığı da uyuşmamaktadır.

2.14. Ölüm

negü tér eşitgil kişi edgüsi
yorıp tın tokıgılı âhır ölgüsi (KB, 233)

toğuglı tirigler ölümke sanı
ölümke toğuglı tirig kim kanı (KB, 1201)

ölümke törüttü bu sansız konum
tirig barça ölgü añar yok ölüm (KB, 1347)

séziksiz ölüm bir kün âhır kelir
tirilmiş bu cânlıg cânın alğalır (KB, 1472)

séziksiz ölür kör tirig boldaçı
kayu kün ölürüg yok ol bildeçi (KB, 3621)

atım edgü bolsun özüm ölsüni
tirig ölgü âhır atım kalsunı (KB, 5607)

tañ ermez ölüm tuğsa yalñuk ölür
kamuğ tın tokığlı ölümke törür (KB, 6073)

tegme bir öz tatkusu ol ölümni (Kök, 2004: 56r/1, 52)

tegme et'öz tattaçı ol ölümni yana bizniñ tapa yandurulurlar (Ünlü, 2004: 292r/1, 110)

tegme bir ten tatganı ölümñüñ (Üşenmez, 2013: 139a/1, 241)

Yukarıdaki KB'den alınmış beyitler Al-i İmran suresinin 185. ve Ankebut suresinin 29. ayetlerinin çevirisi olarak değerlendirilmiştir. Bu iki suredeki ayetlerin mealen çevirisinde “Her nefis ölümü tadacaktır” denilmektedir. Kur'an çevirilerindeki çekirdek ibare “*tegme bir (et) öz ölümni tatkusu/tattaçı/tatganı*” şeklindedir. KB'deki beyitlerde her doğanın öleceği ifade edilmiş fakat beyitlerde ortak bir çekirdek ibare saptanamamıştır. Bu beyitlerin Kur'an'dan ilhamla aktarıldığını ve fakat ayetin çevirisi olmadığını söylemek mümkündür. Bu beyitler genel geçer bir yaşam kuralının Yusuf'un dilinden yazıya geçirilmesi olarak da değerlendirilebilir.

2.15. Sözün Doğruluğunu Araştırma

saña kim yoñasa eşitgil sözün
çının yalğanın ked ayıt tüp tözin (KB, 5873)

Eger kelse silerke fāsık haber birle amuluk kılıñlar tegürmekiñizlerdin bir bodunka biligsizlik birle bolgay siler kılmişñizlar üze öküñgiler (Ünlü, 2004: 379r/1, 201)
...Apañ kelse silerke bulganuk söz/sav birle amulluk kılıñlar kim tegmeñ esizlikin... (Ata, 2013: 57a/1, 37)

Kim sana *yoñasa sözünü eşitgil çının yalğanın tüp tözin ayıt* “birisi sana bir dedikodu söz ulaştırdığında aslını doğruluğunu iyice soruştur” ibaresi çekirdek ibaredir. Kur'an tercümelerinin söz varlığıyla uyuşmasa bile bu beytin Hucurat suresi 6'daki “Eğér yalancı bir kimse size bir haber getirirse önce onun doğruluğunu araştırın” ayetinin Yusuf tarafından yapılmış bir tercümesi olduğu açıktır. Yusuf'un birebir yaptığı ayet tercümeleri Kur'an tercümeleriyle birebir uyuşmasa bile Kur'an'daki ayetlerin Araççadan kendi yaptığı birebir tercüme olarak dikkat çeker.

2.16. Şükür

şükür kıl ay ni'met idisi unur
şükür kılsa ni'met bayat arturur (KB, 756)

sabır kılsa mihnet bolur ni'metiñ
şükür kılsa nimetka artar tigil (KB, 6450)

ançada ukturdi idiniñler eger şükür kılsa siler arturgay ok miz silerke (Kök, 2004: 188r/1, 182)

Allah’ın her türlü nimetine duyulan minneti ifade eden şükür, İslam’ın en önemli itikadi kavramlarından biridir. Bu kavramın inanmış bir Müslüman olan Yusuf Hac Hacib’in dilinden İbrahim suresinin 7. Ayetinin tercümesi olarak dökülmesi şaşırtıcı değildir. Bu ayetin çekirdek ibaresi “...Eğer şükrederseniz muhakkak size nimetimi artırırım...”dır. Kur’an’daki bu ibare “şükür kılsa ni’met/nimetka bayat arturur/artar” çekirdek ibaresinde Yusuf tarafından dile getirilmiştir. Dönemin Kur’an tercümelerinde de çekirdek ibarenin aynı sözcüklerle “şükür kılsa siler arturgaymız” şeklinde çevrildiği görülmektedir. KB’deki beyitin Kur’an’daki ayetin çevirisi olduğu çok açıktır.

2.17. Zina

bor içme zinâka katılma hader
bu iki çığaylık tonını keder (KB, 1337)

çığay bolmayın bay bolayın tése
zinâ kılma hergiz katıglan usa (KB, 4409)

yawuk kelmeñler zenike ol erür yawuz iş. yawuz yol. (Kök, 2004: 208r/1, 205)

Zina’nın yasaklanması İslam’ın toplumsal hayata dair getirdiği en önemli kurallardan biridir. Toplum ve aile düzeninin korunması için uzak durulması gereken bu eylem, KB’de Yusuf tarafından bir ayet çevirisi olarak değil uyulması gerekli İslamî bir kural olarak tavsiye şeklinde dile getirilmiştir. KB’deki beyitlerin çekirdek ibaresi “*zina/zinaka katılma/kılma*” şeklindedir. Bu beyitlerde yer alan çekirdek ibare İsrâ Suresi 32. ayetten ilhamla dile getirilmiştir. Ayet “Zinaya yaklaşmayın, çünkü o çirkin bir iştir” şeklindedir. KB’deki çekirdek ibare Kur’andaki ayetle uygunluk göstermekte, çevre bakımından ise bir benzerlik görülmemektedir. KB ile TİEM’de yer alan çevrinin çekirdek ibare bakımından aynı sözcüklerle oluşturulmadığı da kolaylıkla görülebilmektedir.

Süer Eker’in Çalışmasında Bulunup Diğer Çalışmalarda Yer Verilmeyen Ve Ayet Olarak Değerlendirilen Beyitler

Süer Eker’in çalışmasında Allah’ın sıfatlarının açıklandığı beyitler dışında evrenin ve canlıların yaratılışıyla ilgili olan iki ayet tespit edilmiştir. Ayet olarak değerlendirilen bu beyitteki ifadeler bize göre Türk evren tasarımının ve algısının bir ifadesidir. Köktürk yazıtlarında (KT, D 1) *üze kök teñri asra yağız yer kılundukta ekin ara kişi oğl kılınmış* ifadesindeki evren tasarımı ve algısıyla Yusuf Has Hacib’in aşağıdaki beyitinde geçen tasarım ve algı aynıdır. KB’de geçen ifadeler Kur’an ayetlerinden çok Türk evren tasarımını yansıtan ifadelere yakındır. Kur’an ayetlerinin çevirilerinde verilen ifadeler ise göğün tabaka tabaka yaratılışı, gece gündüz, güneş ve ayın yaratılması ve bunların bir düzen içinde hareket etmesiyle ilgilidir.

yagız yer yaşıl kök kün ay birle tün
(O yedi göğü tabaka tabaka yaratandır) (63-3)

törütü hıalayık öd ödlele bu kün
(O geceyi, gündüzü güneşi ve ayı yaratandır) (21-33)

ol idi yarattı yeti kat kökni kat kat körmes sen (Ünlü, 2004: 416v/1, 240)

ol idi yarattı tünni kündenzi takı künni takı aynı kamug tezzinmek içinde çaparlar
(Ünlü, 2004: 237v/1, 42)

Sonuç

1. KB'nin giriş kısmında Allah'a dua ve yalvarış, Peygambere övgü ve sena, dört halifeye övgü bölümlerinde yer alan ve Kur'an ayetlerinin çevirisi veya oradan ilham alınarak oluşturulmuş beyitlerle Kur'an ayetleri arasında uygunluk bulunmaktadır. Bu uygunluk Eker'in (2006) çalışmasında açık bir şekilde ortaya konmuştur. Allah'ın sıfatlarının Türkçe karşılınmasında Yusuf'un çok büyük bir başarı sağladığı, bu başarının arkasında Budist ve Maniheizt çeviri geleneğinin büyük bir rolü olduğu açıktır.
2. KB'de yer alan ve ayetlerle ilişkilendirilen her beyit ayet tercümesi veya oradan ilham alınmış değildir.
3. Bu beyitlerden bir kısmı İslamî kültürün yaşam tarzını da etkileyen unsurlarıyla ilgilidir. Kaynağı İslam kültürü olmakla birlikte bu tip beyitleri bir tercüme olarak değerlendirmek mümkün değildir.
4. Özellikle kısa ve en temel ayetlerin çevirisinde KB ile Kur'an tercümelerinin uyduğu görülmektedir. Bununla birlikte Yusuf'un bu Kur'an tercümelerinden herhangi birinden yararlandığını söylemek mümkün değildir. Ortaklık Karahanlı Türk-İslam kültürünün dile yansmasıyla ilgilidir.
5. Yusuf bazı ayetlerin tercümesini kendisi yapmıştır. İslam kültürü konusundaki bilgisi tartışılmayacak olan Yusuf'un yaptığı ayet tercümeleri Kur'an tercümeleriyle çok uyuşmasa bile Arapça asıllarıyla son derece uygunluk içeren bağımsız tercümelelerdir.

Kaynakça

- (KB) ARAT, R.R. (1991). *Kutadgu Bilig-Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, A. (1972). "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus: XXV, Budapest.
- BOROVKOV, A.K. (2002). *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Sözcük Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞATAY, C. (1967). "Kutadgu Bilig'de Oğurmuş'ın Kişiliği", *TDAY-Belleten*, ss.39-49, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞATAY, S. (1970). "Kutadgu Bilig'de Öğdülmiş", *Türk Kültürü*, IX/98, s. 85-111.
- DANKOFF, R. (1983). *Wisdom Of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turco-Islamic Mirror for Princes*, Chicago: University of Chicago Press.

- EKER, S. (2006). “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdüsin ayur) Türkçe İslamî Terimlerin Kaynakları Üzerine”, *Bilig*, Yaz/2006, sayı: 38, ss. 103-122.
- ERSOYLU, H. (1981). “Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 15, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HUNDSNURSCHER, F. vd (1993). *Modern Lengüistiğe Giriş*, Çeviren: Mehmet Akalın, İzmir.
- KARA, M. (1990). *Bir Başka açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- KÖK, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- USTA, H.İ. (2011). *Orta Asya Kur’an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Poyraz Ofset.
- ÜNLÜ, S. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi Tiem 73, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜŞENMEZ, E. (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.